

Research Paper

Diplomacy as a Foreign Policy Instrument and the Safavid Civilizational Process

Mohammad Ali Chalongar^{1,*}, Zahra Sadat Keshavarz²

¹ Professor, Department of History, University of Isfahan, Iran

² PhD in History, Department of History, University of Isfahan, Iran

Received: 14 July 2020, Accepted: 14 June 2021

© University of Tehran

Abstract

Diplomacy is one of the most important foreign policy instruments available to a country's leaders. The government officials and agents regularly have been forced to establish good relations with their neighbors and used diplomatic means in addition to military and economic ones in order to protect the country's political sovereignty and geographical territory, and to make progress towards achieving their national goals. During its rule, the Safavid dynasty of Iran (circa 1501-1736) inevitably had to communicate properly with the neighboring countries and its contemporary great powers, in pursuit of the survival of its political rule, the preservation of its geopolitical status, the protection of the country's independence from foreign domination, preventing other governments from interfering in their internal affairs, the safeguarding of national identity, and the achievement of its religious goals. In fact, the use of diplomatic, military and economic instruments of foreign policy showed remarkable complexity and skills in the Safavid diplomacy, which enabled the rulers to maintain the political-religious structure of their kingdom in competition with the three Sunni governments of the Ottomans, the Uzbeks and the Timurids of India. One of the main objectives of the authors is to study Safavid foreign relations as related to its civilizational process, and try to find suitable answers to the following questions: 1- How did the Safavids use diplomacy to achieve their foreign policy objectives? 2- What was the effect of diplomacy on the advancement of Islamic civilization in the Safavid era?

Inspired by the theory of realism as advanced by scholars such as Thucydides, Machiavelli, Hobbes, as well as Jean-Baptiste Colbert and Friedrich List, the authors who do not necessarily agree with all the arguments set forth by these realists, emphasize the central role of government, security, and power in international affairs. Most realist scholars have argued that nation-states must use historical experiences rather than abstract principles to achieve their national goals, but it is clear that these goals may be harmful for the rival and antagonist states, and may

* Corresponding Author Email: m.chelongar@ltr.ui.ac.ir

even not be beneficial for the allied and non-hostile states. The realist approach seems to be a proper and practical approach for the study of foreign relations, because it underlines the effective and sensible use of power by governments in order to find ways of securing their national interests. Actually, the concept of national interest is one of the key concepts that has been elaborated by the theorists of the school of realism, and is a constant criterion by which political action should be evaluated and foreign policy objectives should be defined.

The Safavids apparently had premeditated and flexible tactics of using constructive diplomatic tools in their interactions with the regional and extra-regional countries, while following and emphasizing some consistent and time-tested principles. Despite their religious fervor, the Safavid rulers who declared Shi'ism as the state religion, had decided to tolerate other religions inside the county and in its relations with Europe. The research hypothesis assumes that the Safavid reliance on the use of diplomacy as one of the most important instruments of foreign policy had positive consequences for the development of the Safavid civilizational character, and the power and success of the Persian Empire. With a historical approach to understanding past events, the hypothesis is tested by the use of a qualitative method of analyzing historical documents in an effort to examine the evidence contained in what was written or said to explain and interpret these events. Safavids were determined to emphasize the principles of Shi'ism, the policy of open-mindedness and religious tolerance towards the European citizens living in Iran. The Safavid rulers were striving to maintain a traditional balance of power system in Iran's relations with the rival empires. They were mindful of the political-military alliance with the European countries who were against the common Ottoman enemy, and who could help them with trade and commerce.

The Safavids' treaties with the Ottomans were centered on political issues, while the focus of their treaties and agreements with the European powers was mostly trade. Foreign policy considerations, and national security interests encouraged them to adopt strategic and tactical policies based on a set of fixed principles as well as a variety of flexible tools of statecraft. Neutrality became one of the Safavids' most important foreign policy orientation, which the Safavid rulers adopted after the Treaty of Zuhab was signed by the Safavid and Ottoman empires in an attempt to resolve their border disputes. The new emphasis on following a policy of neutrality was fairly successful in securing their foreign policy interests and goals.

The results show that the Safavid state during its long reign appeared as a major player in regional politics and played a distinct role in international politics of that era. It established the principles and models of foreign policy, which as a basis and foundation for later periods in the history of the country, lasted for centuries and consequently led to the prosperity of Safavid civilization. In general, the formation of the Safavid state in comparison with the previous historical periods should be considered as a starting point for the establishment of a new civilized society. They were able to establish a relatively stable order in the domestic and foreign

domains of Iran for a long time. However, after the glorious rule of Shah Abbas I (1587-1629), conflicts increased both horizontally and vertically, which eventually weakened the Safavid rule. Subsequent heightened instability led to the fall of this dynasty and the decline of Safavid civilization.

Keywords: Iran, Safavid, Foreign Policy Instruments, Shi'ism, Civilization

Declaration of conflicting interests

The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References

- Aghai, Seyed Davood. (2008) *Diplomacy Protocols and Negotiation Techniques*. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Alapush, Ali; and Alireza Tutunchian. (1993) *Diplomat and Diplomacy*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Ameri, Houshang. (1998) *Principles of International Relations*. Tehran: Agah. [in Persian]
- Amid Zanjani, Abbas Ali. (2000) *Political Jurisprudence, Law of International Obligations and Diplomacy in Islam*. Tehran: Samt. [in Persian]
- Barston, Ronald P. (2006) *Modern Diplomacy*. London: Pearson Education.
- Bigdley, Ali. (2006) "Foreign Relations of Safavid Iran," *Zamaneh* 50: 22-13. Available at: <http://ensani.ir/fa/article/11405> (Accessed 21 November 2020). [in Persian]
- Bull, Hedley. (1972) *The Theory of International Politics, 1919–1969*. Oxford: Oxford University Press.
- Careri, Giovanni Francesco Gemelli. (1969) *A Voyage Round the World*, trans. Abbas Naghjavani and Abdolali Karang. Tabriz: Eastern Azarbaijan Art and Culture Bureau. [in Persian]
- Chardin, Jean. (1966). *Travels in Persia, 1673-1677*, trans. Mohammad Abbasi. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Dougherty, James E.; and Robert Pfaltzgraff. (2001) *Contending Theories of International Relations*, New York: Harper and Row.
- Dunn, David H., ed. (1996) *Diplomacy at the Highest Level: The Evolution of International Summitry*. New York: St. Martin's Press.
- Dunne, Tim. (2001) "Liberalism," in John Baylis, Steve Smith, and Patricia Owens, eds. *The Globalization of World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Foran, John. (1998). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, trans. Ahmad Tadayon. Tehran: Rasa Cultural Services. [in Persian]

- Foran, John F. (1989) "The Making of an External Arena: Iran's Place in the World-System, 1500-1722," *Review (Fernand Braudel Center)* 12, 1: 71-119. Available at: <http://www.jstor.org/stable/40241117> (Accessed 10 June 2019).
- Frieden, Jeffrey A.; and David Lake. (2000) *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. New York: St. Martin's Press.
- Ghaem Maghami, Jahangir. (1969) *One Hundred and Fifty Historical Documents from Jalabarian to Pahlavi*. Tehran: Army Printing House. [in Persian]
- Qawam, Sayyid Abdul Ali. (2010) *International Relations Theories and Approaches*. Tehran: Samt. [in Persian]
- Gilpin, Robert. (2001) *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton: Princeton University Press.
- Goldstein, Joshua; and Jon Pevehouse. (2006) *International Relations*. New York: Longman.
- Haghshenas Kamyab, Seyed Ali. (2011) *Fundamentals of Diplomacy and Diplomatic Protocols*. Tehran: Sana. [in Persian]
- Houshang-Mahdavi, Abdolreza. (1985) *History of Iran's Foreign Relations from the Beginning of Safavid to the End of the World War II*. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Kaempfer, Engelbert. (1984) *Exotic Attractions in Persia, 1684-1688: Travels & Observations*, trans. Kikaus Jahandari. Tehran: Kharazmi. [in Persian]
- Kazemi, Ali Asghar. (1993) *International Relations in Theory and Practice*. Tehran: Qomes. [in Persian]
- Keshavarz, Zahrasadat, et al. (2017) "Explanation and Analysis of the Role of Social Classes in the Civilization Process of the Safavid State," *Quarterly Journal of the History of Islam and Iran* 27, 34: 167-139, <DOI: 10.22051/HII.2017.12649.1239>. [in Persian]
- Khajegi Esfahani; and Mohammad Masoom. (1989) *Khoolasah al-Sayr*. Tehran: Elmi. [in Persian]
- Khalandi, Anvar. (2014) *The Structure of Safavid Foreign Policy*, A PhD Dissertation in Islamic Iranian History, University of Tehran, Tehran, Iran. [in Persian]
- Mitchell, Colin P. (2009) *The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric*. London: I. B. Tauris.
- Momtahn Al-Dowleh Shafaqi, Mahdi Khan. (2000) *Maser Mahdieh*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Morgenthau, Hans G. (1995) *Politics Among Nations*, trans. Homeira Moshirzadeh. Tehran: Institute for Political and International Studies. [in Persian]
- Moshirzadeh, Homeirah. (2010) *The Development of Theories of International Relations*, Tehran: Samt, 5th ed. [In Persian].
- Motevali, Abdollah. (2016, Winter) "The Effective Samples and Concept in the Area of Safavid Relations Relaying on the Text of the Correspondence," *Journal of History of Islam and Iran* 26, 29: 187-215, <DOI: 10.22051/HII.2016.2225>. [in Persian]

- . (2012) "Reflection of Religious Approaches in Savafid Period's Correspondences," *Journal of Historical Studies of Islam* 4, 12: 169-191. Available at: <http://journal.pte.ac.ir/article-1-239-en.html> (Accessed 10 June 2019). [in Persian]
- Navaaei, Abdol Hossein. (1971) *Shah Tahmasb Safavid*. Tehran: Iranian Culture Foundation. [in Persian]
- . (1973) *Shah Abbas*. Tehran: Iranian Culture Foundation. [in Persian]
- . (1981) *Shah Ismail*. Tehran: Iranian Culture Foundation. [in Persian]
- Qazvini, Abolhassan. (1988) *Favayed Al-Safavieh*, Maryam Mirahmadi, ed. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [in Persian]
- Qomi, Ahmad ibn Sharaf al-Din. (1980) *Khulasat-Al-Tavarikh*, Ehsan Ishraqi, ed. Tehran: University of Tehran, Vol. 1. [in Persian]
- Roshani Zaferanloo, Qudratullah; and Iraj Anwar, eds. (1973) *Documents Related to the Historical Relations between Iran and the Republic of Venice from the Ilkhanate Period to the Safavid Era*. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Sadeghi, Maqsood Ali. (2004) "The Challenges of Iran and Europe on the Ottoman Question," in Maghsoud Ali Sadeghi, ed. *The Proceedings of a Conference on the Safavid Iran*. Tabriz: Sotoudeh. [in Persian]
- Safa, Zabiollah. (1992) *A History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Saghafi Khorasani, Alireza. (1996) *The Process of Colonial Developments in Iran*. Mashhad: Nika. [in Persian]
- Sajjadi, Sayed Abdul Qayyum. (2004) *Diplomacy and Political Behavior in Islam*. Qom: Bustan-e Ketab. [in Persian]
- Sanson, Martin. (1967) *Travels of Sanson*, trans. Taghi Tafazoli. Tehran: Ibn Sina. [in Persian]
- Savory, Roger. (2003) *Studies on the History of Safavid Iran*, trans. Abbas Gholi Ghaffari-Fard and Mohammad Baqer Aram. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Seifzadeh, Sayed Hussein. (2006) *Principles of International Relations I and II*. Tehran: Mizan. [in Persian]
- Shafi'i, Nozar; and Rohollah Zamanian. (2011) "Theories of Foreign Policy from the Perspective of Realism, Constructivism," *Political & Economic Ettelaat* 285: 114-129. Available at: <https://www.magiran.com/paper/947316> (Accessed 2 May 2019). [In Persian]
- Simbar, Reza; and Arsalan Qourbani. (2008) *International Relations and Peace Diplomacy in a Changing World System*. Tehran: Samt. [in Persian]
- Steensgaard, Niels. (1974) *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Tajbakhsh, Ahmad. (1999) *Safavid History*. Shiraz: Navid Shiraz. [in Persian]
- Tucker, Ernest. (2012) "From Rhetoric of War to Realities of Peace: The Evolution of Ottoman-Iranian Diplomacy through the Safavid Era," in Willem Floor and Edmund Herzig, eds. *Iran and the World in the Safavid Age*. London and New York: I. B. Tauris.

- Valeh Esfehiani, Mohammad Abbas. (1993) *Khalad Barin*, Mirhashem Mohaddes, ed. Tehran: Afshar Endowments. [in Persian]
- Vali, Abbas. (2001) *Pre-Capitalist Iran*, trans. Hassan Shamsavari. Tehran: Markaz. [in Persian]
- Watson, Adam. (2006) *Diplomacy: Dialogue Between States*, trans. Seyed Davood Aghaei and Lily Golafeshan. Tehran: Nasl-e Nikan. [in Persian]
- Wendt, Alexander. (1992, Spring) "Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics," *International Organization* 46, 2: 391-425. Available at: <https://www.jstor.org/stable/2706858> (Accessed 5 May 2020).
- Wolfers, Arnold. (1951) "The Pole of Power and the Pole of Indifference," *World Politics* 4, 1: 39-63, <DOI:10.2307/2008900>.
- Zolain, Parviz. (2000) *Diplomatic Law*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش ابزارهای سیاست خارجی در فرایند تمدنی دولت صفویه با تأکید بر ابزار دیپلماسی

محمدعلی چلونگر*^۱، زهرا سادات کشاورز^۲

^۱ استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان

^۲ دانش‌آموخته دکترا، تاریخ تشیع، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان

چکیده

یکی از مهم‌ترین مباحث سیاست خارجی، دیپلماسی کشورهاست. مقامات و کارگزاران دولت صفویه در دوران زمامداری خود ناگزیر از برقراری ارتباط مناسب با همسایگان بوده‌اند و به‌منظور تداوم بقای حاکمیت سیاسی، حفظ قلمرو جغرافیایی و رویکردهای مذهبی خود افزون‌بر ابزارهای نظامی و اقتصادی، از ابزار دیپلماسی بهره‌مند بودند. با الهام از نظریه واقع‌گرایی و توجه به رویکردهای جامعه‌شناختی در تحلیل پدیده‌های تاریخی، تلاش شد تا پاسخی مناسب به پرسش اصلی داده شود، که چگونه و تا چه حد دیپلماسی در تکوین چرخه‌های توسعه تمدن اسلامی در عصر صفویه تأثیر داشته است. فرضیه پژوهش آن است که صفویان با استفاده از ابزارهای دیپلماسی در تقابل یا تعامل با همسایگان منطقه‌ای-فرامنطقه‌ای خود، افزون‌بر رعایت و تأکید بر پاره‌ای اصول ثابت، نگرش‌های پایدار و اصولی در مناسبات خارجی به‌وجود آوردند که نتایج مثبتی برای توسعه درون‌زای ایران صفوی و به‌تبع توسعه تمدنی به‌همراه داشته است. با رویکردی تاریخی برای درک رویدادهای گذشته، از روش کیفی تحلیل اسناد تاریخی برای بررسی شواهد موجود در آنچه نوشته شده یا گفته شده برای توصیف، تبیین یا تفسیر این رویدادها استفاده شد. نتایج نشان می‌دهد دیپلماسی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای روابط خارجی صفویان، با تشریح مبانی تشیع، سیاست تساهل و تسامح مذهبی نسبت به اتباع اروپایی ساکن در ایران و توازن قدرت، اتحاد سیاسی-نظامی با دولت‌های اروپایی علیه دشمن مشترک عثمانی، تجارت، تأمین امنیت ملی، و راهبرد بی‌طرفی رویکردهای پایدار در مناسبات خارجی آن برهه تاریخی به‌وجود آورد.

واژگان کلیدی: ایران، صفویه، ابزار سیاست خارجی، تشیع، تمدن

* نویسنده مسئول، رایانامه: m.chelongar@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۲۴ تیر ۱۳۹۹، تاریخ تصویب: ۲۴ خرداد ۱۴۰۰

DOI: 10.22059/JPQ.2020.305838.1007615

© University of Tehran

۱. مقدمه

تشکیل حکومت صفویه در آغاز سده دهم هجری/شانزدهم میلادی با ساختاری متمرکز در ایران پس از چندین قرن گسیختگی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حادثه تاریخی پراهمیتی بود. تشکیل این دولت با ایدئولوژی جدید مبتنی بر تشیع اثنی عشری، تجربه جدیدی فرا روی دولت‌های منطقه‌ای قرار داد. چنین روندی برای فضای منطقه‌ای که متشکل از حکومت‌های سنی مذهب بود، مخاطره‌آمیز به نظر می‌رسید، درحالی‌که این تغییر برای برخی کشورهای اروپایی، مثبت تلقی شد. در این مقاله تلاش خواهد شد تا به این پرسش پاسخی درخور داده شود که تأثیر دیپلماسی در تکوین چرخه‌های توسعه تمدن اسلامی در عصر صفویه چگونه و تا چه حد بوده است. پاسخ ما براساس بررسی اجمالی بنیان‌های نظری و معرفت‌شناختی قرائت‌های ارائه‌شده در خصوص ابزار دیپلماسی بر این فرض استوار است که حکومت صفویه با استفاده از ابزار دیپلماسی، سیاست پویا، منعطف و تأثیرگذاری را در تقابل یا تعامل با همسایگان ایران و سایر کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای (جهانی)، در پیش گرفت که نتایج مثبتی برای توسعه درون‌زای ایران صفوی و به تبع توسعه تمدنی به‌همراه داشته است. منظور از ابزار، همان وسایل دستیابی به اهداف سیاست خارجی با توجه به عوامل و منابع قدرت ملی در محیط بین‌المللی است. در محیط بین‌المللی، واحدهای سیاسی از جمله دولت صفویه، برای تحقق اهداف و تأمین منافع در سیاست خارجی، دولت‌ها از ابزارها و روش‌های گوناگونی بهره می‌گیرند. برای بهره‌گیری از ابزارهای مزبور در مرحله اجرای سیاست خارجی باید در روند اتخاذ تصمیم‌ها و اجرای آن ارتباط منطقی وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، چنانکه در فرایند سیاست‌گذاری‌ها، ارزیابی درستی از عناصر تشکیل‌دهنده قدرت به‌عمل نیاید و واقعیت‌های محیط بین‌المللی که راهبردها در چارچوب آن بیان می‌شوند، مورد توجه قرار نگیرد، هیچ‌گاه اهداف سیاست خارجی از قوه به‌عمل در نخواهد آمد. استفاده صحیح از این ابزارها، در میزان موفقیت نظام‌های سیاسی بسیار مؤثر است؛ تا آنجا که در بسیاری از موارد راهبردهایی که دولت‌ها در سیاست خارجی اتخاذ می‌کنند، براساس استفاده از ابزارهایی مانند دیپلماسی و ابزار اقتصادی، نظامی و فرهنگی ارزیابی می‌شود.

در این دوره، ایران به‌عنوان بازیگر عمده سیاست منطقه‌ای و جهانی ظاهر شد و اروپایی‌ها ایران را به‌منزله نظام سیاسی مستقل پذیرفتند. براساس این شرایط ناگزیر الگوی ویژه‌ای از لحاظ سیاسی-مذهبی در برابر صفویان نهاده شد که به‌منظور استمرار و بقای خود ناچار بودند به اشکال گوناگون با آن روبه‌رو شوند. با آنکه اهداف نظامی و جغرافیایی وجه مشترک غالب این قدرت‌ها به‌شمار می‌رفت، ناگزیر بخش چشمگیری از چشم‌انداز اصلی مناسبات صفویان معطوف به برخوردهای نظامی بود. با توجه به این واقعیت باید اذعان کرد که افزون‌بر این

چهره خشن و پرچالش عملیاتی، تکنیک‌ها و کانال‌های ارتباطی و نرم‌افزاری نیز به‌عنوان یکی از الگوها و عناصر حیاتی در دستور کار صفویان بود. در حقیقت تمرکز بر همه جنبه‌های حقوقی روابط دیپلماتیک یعنی شناسایی، مزایا و مصونیت‌های دیپلماتیک، ایجاد ارتباطات سیاسی از طریق تبادل سفرا، تفاهم‌نامه‌ها، قراردادهای تجاری، پذیرش هیأت‌های نمایندگی، مبادله اسناد و نامه‌ها، مذاکرات، گفت‌وگوها و مکاتبات دیپلماتیک دستورالعمل جدی برای آنها تلقی می‌شد. دولت صفوی از اقتناع و استدلال، پیشنهاد پاداش و تهدید به‌عنوان ابزار نفوذ دیپلماسی خود استفاده می‌کرد. بنابراین، می‌توان مدعی شد ابزار دیپلماسی به‌عنوان روشی برای حل‌وفصل مسائل مربوط به روابط خارجی دولت، مهم‌ترین و مؤثرترین ابزار سیاست خارجی در پیشبرد اهداف سیاسی و تجاری و اجرای سیاست خارجی صفویان بود و از این روش به‌عنوان الگوی مؤثر و جدی تقریباً در کل دوران حکومت خود بهره می‌جستند. به‌طور کلی، شکل‌گیری حکومت صفویه را در مقایسه با دوره‌های تاریخی پیش از آن باید نقطه گسست و نقطه شروعی برای موجودیت یک جامعه تمدنی جدید تلقی کرد، زیرا توانستند نظم به‌نسبت پایداری را در عرصه‌های داخلی و خارجی ایران برقرار کنند. در این پژوهش، با رویکردی تاریخی برای درک رویدادهای گذشته، از روش کیفی تحلیل اسناد تاریخی برای بررسی شواهد موجود در آنچه نوشته شده یا گفته شده است، برای توصیف، تبیین یا تفسیر این رویدادها استفاده شد تا نقش مناسبات خارجی صفویان با تأکید بر ابزار دیپلماسی در ظرفیت و فرایند تمدنی دولت صفویه، به‌منزله پایه و زیربنایی برای دوره‌های بعد (قاجار و ...) در خلق تمدن تبیین و تحلیل شود.

۲. پیشینه پژوهش و چارچوب نظری

پژوهش درباره سیاست و روابط خارجی در مطالعات صورت‌گرفته در ایران به‌طور عام و در زمینه موضوع در عصر صفویه به‌طور خاص، بسیار گذراست که بخشی از آنها، مربوط به دوره میانی و پایانی صفویه با رویکردهای تاریخی است. پژوهش‌های دیگری نیز، همانند پژوهش‌های نصرالله فلسفی، حافظ فرمانفرمائی، عبدالرضا هوشنگ‌مهدوی، عبدالحسین نوایی، ابوالقاسم طاهری، رسول جعفریان، امیرحسین برازش، عبدالله متولی، حسن خدادی، رودلف متی، کالین پاول میچل، انریکه گارسیا هرزن، جورجیو روتا، استیفن تروپست و ارنست تاگر ضمن واکاوی در تطورات تاریخی صفویان، روند پیدایش دولت صفویان و قدرت‌گیری آنها، ارتباط با همسایگان و در نهایت رویکرد هم‌گرایانه و واگرایانه در منازعات میان دولت عثمانی و اروپایی‌ها بوده است. ازاین‌رو، با وجود اهمیت سیاست خارجی صفویان و تحولات مهمی که در این زمینه روی داده است، مطالعه جامع و کاملی در مورد سیاست خارجی صفویان از

منظر الگوی نظری جامعه‌شناسانه در فرایند تمدنی دولت صفویه انجام نشده است؛ و غالب پژوهش‌ها در این زمینه سنتی و مبتنی بر داده‌های تاریخی و توصیفی‌اند. از این رو، در پژوهش حاضر تلاش شده است نخست ابزار دیپلماسی و سپس، کارکردهای آن در چرخه‌های توسعه تمدن اسلامی عصر صفویه بررسی شود. دولت صفوی، نظام سیاسی متمرکزی بود که در تصمیم‌گیری در سیاست خارجی به‌طور کامل مستقل عمل می‌کرد. به این دلیل بنا به مقتضیات زمانه، در طول حاکمیت خویش افزون‌بر نقش محدود محلی در قلمرو خود، نقشی منطقه‌ای و جهانی داشت، و در عمل در سیاست‌های جهانی آن زمانی درگیر شد. در مورد انتخاب چارچوب نظری مناسب در این مطالعه، باید بیان شود که بسیاری از تحلیل‌گران سیاست بین‌الملل نظریه واحدی را به‌منظور بیان مسائل نظام روابط بین‌الملل نمی‌پذیرند (Goldstein & Pevehouse, 2006: 4)، بنابراین از نظریه‌ها و رویکردهای ویژه و متناسب با رویدادها، همانند واقع‌گرایی، لیبرالیسم^۱ و سازه‌انگاری^۲ در نظام روابط بین‌الملل بهره می‌گیرند. لیبرالیسم با نگاه خوش‌بینانه‌تری نسبت به واقع‌گرایان، به بازیگرانی غیر از دولت‌ها که رفتارشان تحت تأثیر ارزش‌ها و هنجارهای بین‌المللی چون حقوق بین‌الملل است، اشاره دارد. آنان معتقدند که در روابط بین‌الملل افزون‌بر قدرت و منافع، تقابل و جنگ امری طبیعی نیست و امکان تعامل میان دولت‌ها وجود دارد (Dunne, 2001: 162-181). سازه‌انگاری از حیث مباحث محتوایی در میانه جریان واقع‌گرایی و لیبرالیسم قرار دارد (Moshirzadeh, 2010: 315). با توجه به عوامل انگاره‌ای، معانی، قواعد، هنجارها و رویه‌ها به‌عنوان عوامل فکری تکوینی مانند پسااثبات‌گرایان، هم‌زمان به عوامل مادی نیز مانند اثبات‌گرایان توجه دارند (Shafie & Zamanian, 2011: 123). برداشت آنان از روابط بین‌الملل متأثر از نگاه تاریخی و اجتماعی به پدیده‌های سیاسی است. سازه‌انگاران بر این باورند که رفتار دولت‌ها متأثر از فهم آنها از دنیای اطرافشان است که صبغه اجتماعی دارد که در اثر اجتماعی شدن، گفت‌وگو و اجبار به‌دست می‌آید (Wendt, 1992: 402-411).

نظریه واقع‌گرایی از جمله پارادایم‌های مطرح در مطالعات روابط بین‌الملل و تحلیل سیاست خارجی است که در فرایند تحلیل و تبیین تحولات نظام بین‌الملل دچار مناظره‌های میان پارادایمی شده است، و پیدایش رویکردهای متعددی از جمله واقع‌گرایی کلاسیک، واقع‌گرایی ساختاری، واقع‌گرایی نوکلاسیک و واقع‌گرایی تهاجمی و تدافعی را در پی داشته است. از منظر تبارشناسی^۳، اندیشمندانی مانند توسیدید، نیکلا ماکیاو، توماس هابز و مرکانتلیست‌هایی چون ژان باپتیست کولبر و فردریش لیست، ریشه‌های «واقع‌گرایی» را در

-
1. Liberalism
 2. Constructivism
 3. Genealogy

دهه‌های ۱۹۴۰-۱۹۳۰ پایه‌گذاری کردند (Bull, 1972: 71; Frieden & Lake, 2000: 12)؛ و زمینه اصلی طرح این نظریه پس از جنگ جهانی دوم توسط هانس مورگنتا آغاز شد. وی در «سیاست میان ملت‌ها» در انتقاد به آموزه‌های سیاسی آدلف هیتلر، ملی‌گرایی جهان‌گرایانه او را به‌عنوان رفتاری امپریالیستی و غیراخلاقی، محکوم و تأکید کرد که دولت‌ها باید به منافع یکدیگر احترام متقابل بگذارند (Gilpin, 2001:15-16). واقع‌گرایان که تأکید به نقش محوری دولت، امنیت و قدرت در امور بین‌المللی می‌کنند، به‌طور حتمی موافق این وضعیت نیستند. در نگاه واقع‌گرایان، دولت-ملت‌ها برای رسیدن به اهداف خود باید از تجارب تاریخی و نه اصول انتزاعی بهره بگیرند، زیرا هدف آن نه خیر مطلق، بلکه شر کمتر است (مورگنتا، ۱۳۷۴: ۴). از این منظر، رویکرد واقع‌گرایی، رویکردی تجربی و عمل‌گراست، و بر به‌کارگیری مؤثر و عاقلانه قدرت، از سوی کشورها با هدف تأمین منافع ملی، تأکید دارد. سیاست خارجی واقع‌گرا، سیاستی منفعت‌محور است که مهم‌ترین هدفش، تأمین و تعقیب منافع ملی است که براساس قدرت ملی تعریف می‌شود. با چنین برداشتی، مکتب واقع‌گرایی به‌عنوان یکی از مکاتب نظری منسجم و شناخته‌شده، از رویکردهای مطالعاتی در حوزه سیاست خارجی دولت‌ها بوده است. مفهوم منافع ملی از جمله مفاهیمی است که توسط نظریه‌پردازان مکتب واقع‌گرایی پردازش شده است. مورگنتا، از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان واقع‌گرا، مفهوم منافع ملی را در کانون توجه مباحث نظری این حوزه مطالعاتی به‌عنوان واقعیتی عینی و مهم، برای شناخت فکر و اقدام سیاستگذاران قلمداد می‌کرد، و معتقد بود که منافع ملی معیاری همیشگی است که با آن باید اقدام سیاسی را ارزیابی کرد و آماج‌های سیاست خارجی نیز باید بر این مبنا تعریف شوند (سیف‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۳۹-۲۳۸).

شکل ۱. مفروضات دیدگاه واقع‌گرایی سستی

منبع: (Dougherty & Pfaltzgraff, 2001: 138-139)

انواع منافع ملی از دیدگاه واقع‌گرایان عبارت‌اند از: ۱. منافع موازی: هریک از طرفین درصدد تحصیل آن با همکاری یا همکاری‌نکردن با دیگران هستند، و به تعارض میان

دولت‌های ذی‌نفع منجر نمی‌شود؛ ۲. منافع متعارض: در این جریان چنانچه عوامل برهم‌زننده تعادل سیستم مرتفع نشود، ممکن است دولت‌های معارض به مواجهه مستقیم نظامی علیه یکدیگر اقدام کنند؛ ۳. منافع مشترک: منافی که تحقق آنها با همکاری و برقراری اتحادها با سایر واحدهای سیاسی (دولت) امکان‌پذیر است؛ ۴. منافع اختلاف‌زا: این نوع منافع در مقایسه با منافع متعارض، عمق کمتری دارند، و به‌طور معمول در حالتی ظاهر می‌شوند که هریک از دولت‌ها درصدد کسب مناطق نفوذ برای خود باشد (قوم، ۱۳۸۹: ۳۱۹).

۳. الگوهای کاربردی تمدن‌ساز دیپلماسی در عصر صفویه

در توضیح و تبیین تحولات هر تمدن، یکی از حوزه‌های علم اجتماعی که می‌توان از آن استفاده کرد، جامعه‌شناسی توسعه است. از نگاه جامعه‌شناسی توسعه، ریشه‌های هر توسعه تمدنی و صعود و افول تمدن‌ها، در بخشی نتیجه ساختارهایی است که در جوامع مستقر در حوزه آن تمدن فعال‌اند، و خود متأثر از ساخت‌ها و نهادهای شکل‌گرفته در آن جوامع است. این ساختارها می‌توانند «بازتولیدشونده»، «انحطاطی» یا «توسعه‌ای» باشند. یکی از دوره‌های توسعه تمدن، عصر صفویه است که نشانی از دوران نوین تاریخ ایران است. اتحاد سیاسی کشور، تشکیل یک حکومت ملی (لمبتون، ۱۳۷۴: ۲۱۲) و وحدت مذهبی (تشیع دوازده‌امامی) از ویژگی‌های مهم این عصر جدید تاریخ ایران است. از نظر مذهبی، ارتقای تشیع به دین رسمی دولتی و در واقع درآمیختن عملی ایران و تشیع در قالب مذهبی - ایرانی مشاهده می‌شود.

از نظر ملاحظات سیاسی نیز در ساختار سیاست خارجی صفویان، مؤلفه‌های گوناگونی وجود داشتند که هر کدام از آنها بخشی از این ساختار را تشکیل می‌دادند. نخستین مؤلفه در این ساختار، اهداف سیاست خارجی بود. دولت صفویه باید سیاست خارجی خود را براساس اهدافی تنظیم می‌کرد که خواست و نیازهای سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی کشور را تأمین می‌کرد. از این‌رو اهداف سیاست خارجی صفویان براساس دو هدف کلان منافع ملی و تأمین امنیت ملی کشور طراحی شد. در راستای تأمین منافع کشور، صفویان توانستند استقلال و تمامیت ارضی کشور را تأمین و از دخالت دولت‌های دیگر در امور خود جلوگیری و هویت فیزیکی خود را حفظ و استقلال کشور را در برابر تسلط کشورهای خارجی حفظ کنند. تأمین منافع اقتصادی کشور به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی منافع ملی، به‌منظور تحکیم و تقویت بنیه اقتصادی و ثروتمند شدن کشور و رفاه حال مردم، از سوی دولت صفوی انجام شد. در این زمینه روابط تجاری و بازرگانی گسترده‌ای نه تنها با همسایگان، بلکه با اغلب کشورهای اروپایی برقرار شد و از این رهگذر منافع اقتصادی فراوانی نصیب ایران شد. در واقع دوره حضور سرمایه‌های خارجی در قالب کمپانی‌های هند شرقی هلند، انگلستان و فرانسه و

بازرگانان خارجی در بازارهای داخلی ایران بود (شاردن، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۴۴۴-۱۳۹۵؛ فوران، ۱۳۷۷: ۱۵۰-۱۴۸؛ Steensgaard, 1974: 68). همچنین به حفظ مرزهای کشور در شرق و شمال شرق، غرب و شمال غرب و جنوب همت گماردند، و چارچوب مشخصی به مرزهای ایران دادند. برای نخستین بار قراردادهای مرزی میان ایران و همسایگان به‌ویژه در مرزهای غربی و شمال غربی با دولت عثمانی بسته شد (سیوری، ۱۳۸۲: ۲۶۸-۲۶۵).

از مؤلفه‌های ساختار سیاست خارجی صفویان، ابزارهای سیاست خارجی مانند ابزار نظامی، اقتصادی و دیپلماسی بود که دولت صفویه از آنها بهره می‌برد. مهم‌ترین ابزار سیاست خارجی صفویان، دیپلماسی بود. دیپلماسی واژه‌ای است از کلمه یونانی «دیپلما»^۱ به معنای مدرک، سند یا کاغذ رسمی تاشده است که در آن امتیاز یا نشان یا درجه‌ای به اشخاصی اعطا می‌شود. به تدریج این کلمه مفهوم اتحاد، عقد قرارداد و پیمان را به خود گرفت (کاظمی، ۱۳۷۲: ۲۳۷). در *مآثر مهدیه* آمده است: «دیپلوماسی عبارت از معرفت به امور خارجی و مناسبات دولت‌ها و مغایرت آنها نسبت به تشکیل و برپا شدن دول و وضع صنوف ادارات و مکنت و قدرت و تبادلاتی که اغلب در مواقع مختلف ظاهر می‌شود و ارتباطی که میان آنها حاصل می‌شود چه در حالت جنگ و چه در حالت صلح، وقوعات اتفاقیه و مماشات آنها با یکدیگر برحسب اقتضای وقت و زمان است...» (ممتحن‌الدوله شقاقی، ۱۳۷۹: ۶-۵). در تعریف کلی دیپلماسی، سه نکته اصولی نهفته است: ۱. دیپلماسی به‌طور عمده در امور مربوط به سیاست خارجی دولت کاربرد دارد؛ ۲. دیپلماسی با گفت‌وگو، مذاکره و مصالحه یعنی از راه‌های مسالمت‌آمیز انجام می‌گیرد؛ و در شرایط متعارف، زور در آن جایی ندارد، اما از زور و قدرت ممکن است برای ایجاد فشار غیرمستقیم استفاده شود؛ ۳. دیپلماسی تنها شیوه و روشی برای به‌دست آوردن نتیجه و رسیدن به اهداف موردنظر است و نه خود آن هدف (کاظمی، ۱۳۷۲: ۲۳۹-۲۳۸؛ حق‌شناس، ۱۳۹۰: ۱۴؛ آلاء‌پوش و توتونچیان، ۱۳۷۲: ۸). دستگاه دیپلماسی هر کشوری مرکب از دو گروه کارگردانان سیاست خارجی و مأموران دیپلماتیک یا سفیران است (قزوینی، ۱۳۶۷: ۸۲؛ ذوالعین، ۱۳۷۹: ۱۸). یک بُعد دیپلماسی، روابط دیپلماتیک است. روابط دیپلماتیک، روابطی است بین دو دولت که پس از شناسایی یکدیگر، و در پی توافق و اعزام نماینده ایجاد می‌شود (آقایی، ۱۳۸۷: ۴۱)، روابط دیپلماتیک شامل مکاتبات و مبادله اسناد، دیدارها و ملاقات، مذاکرات، انعقاد قراردادها، پذیرش و اعزام سفیر و نظایر آن است که دولت صفوی بر این اساس هم با همسایگان خارجی‌اش و هم با دولت‌های اروپایی، روابط دیپلماتیک گسترده‌ای داشت. در ادامه، برخی از مهم‌ترین روش‌های ابزار دیپلماسی صفویان بررسی شده‌اند.

1. Diploma

۳.۱. نوشتن نامه‌ها و ارسال مکاتبات به کشورهای خارجی

نوشتن نامه و ارسال مکاتبات بین حکومت‌ها، از تاثیر زیادی برخوردار است. در دوره‌های مختلف تاریخی آثاری در خصوص فنون نامه‌نگاری تدوین شد که مبنای کار افرادی قرا می‌گرفت که مقرر بود نامه‌های حکومتی را تنظیم کنند (صفا، ۱۳۷۲: ج ۵: ۱۵۹۵). در کنار ارتباط، پیوندهایی که مبتنی بر شرایط در بین حکومت‌ها پدید می‌آمد، بهره‌گیری از الگوی گفت‌وگو و ارسال نامه نیز دست‌افزار مؤثر و پرکاربردی تلقی می‌شد (متولی، ۱۳۹۱: ۱۷۴). دولت صفوی همگام با تحرکات سیاسی-نظامی، از مزایا و کارکردهای مراسلات در قالب‌ها و موضوع‌های مختلف غافل نبود. این نامه‌ها نه تنها به همسایگان خارجی ارسال می‌شد، بلکه در راستای روابط دیپلماتیک و نیز به‌کارگیری دیپلماسی مؤثر در سیاست خارجی، نامه‌های فراوانی به‌ویژه از دوره شاه‌عباس اول به سلاطین کشورهای اروپایی ارسال می‌شد، شمار و حجم نامه‌های ارسالی از سوی صفویان نشان می‌دهد که نگاه شاهان صفوی به این موضوع، راهبردی و کاربردی بوده است. در کنار جنبه‌های کاربردی نامه‌ها، می‌توان گونه‌ای از موضوع‌های متنوع را در این نوشتارها مشاهده کرد. از گونه‌های مکاتبات صفویان با دولت‌های خارجی، می‌توان به نامه‌های صلح‌جویانه و مناسباتی اشاره کرد. در گونه نخست که به مقاصد صلح‌جویانه می‌نوشتند، به‌کارگیری القاب و عناوین بی‌شمار برای سلطان یا حاکمی که نامه برای او تنظیم می‌شد، به‌طور کامل مشهود است (متولی، ۱۳۹۱: ۱۷۷-۱۷۶). نامه شاه‌تهماسب اول به سلطان عثمانی، نمونه خوبی از این مکاتبات است (نویسی، ۱۳۵۰: ۳۳۷-۳۳۰).

موضوع حائز اهمیت در این زمینه تلاش برای جلوگیری از وقوع جنگ و بروز درگیری بود. اگرچه در برخی مواقع دشمن تهاجم خود را آغاز کرده بود، به‌نظر می‌رسد صفویان با تغییر از رویکرد خشک تهدیدآمیز به موضعی مسالمت‌آمیز، صلح‌جویانه و دوستانه، تلاش‌هایی برای حل و فصل مشکلات و مسائل پیش‌آمده با گفت‌وگو و مکاتبه به‌منظور دنبال نکردن اعمال خصمانه و توقف یورش‌های دشمن، با هدف متقاعد ساختن دشمنان اعمال کرده‌اند که گاهی به تأمین مقاصد آنان نیز کمک کرده است (واله‌اصفهانی، ۱۳۷۲: ۹۱۹). نمونه آن در دوره سلطان محمد خدابنده مشاهده‌شدنی است (هوشنگ‌مهدوی، ۱۳۶۴: ۴۵). نامه‌ها و مکاتبات بازمانده از سلطان محمد خدابنده خطاب به عثمانی‌ها، حکایت از اهتمام سیاسی وی برای متوقف کردن عثمانی‌ها دارد، اما به‌علت نبود پشتوانه مستحکم داخلی در ورای رفتارهای سیاسی در عمل نتیجه‌ای حاصل نشد و عثمانی‌ها مجاب و مجبور به عقب‌نشینی نشدند (نویسی، ۱۳۵۲: ج ۱: ۱۶۳-۱۲۹؛ واله‌اصفهانی، ۱۳۷۲: ۶۲۵).

ویژگی گونه دوم این نامه‌ها این بود که بیشتر ماهیتی دوستانه و مسالمت‌آمیز داشتند، و لحن و سبک این مکاتبات مبتنی بر جلب‌نظر طرف مقابل برای حفظ مناسبات و مراودات

تجاری و جلوگیری از هم‌پیمانی با دشمن و شاید جلب‌نظر برای ایجاد نوعی پیوند سیاسی با نظامی هم بوده است. نامه‌هایی که صفویان برای اروپایی‌ها و نیز امپراتوران مغولی هند می‌نوشتند، از این ویژگی تبعیت می‌کردند (ر.ک: نوایی، ۱۳۵۲: ج ۲: ۲۹۵)، البته نامه‌هایی نیز از این گونه بودند که به‌منظور تداوم مناسبات در موقعیت‌های مناسبتی نوشته شده‌اند، یعنی برای تعزیت مرگ سلاطین یا به‌قدرت رسیدن شاه جدید که درون‌مایه کتابت بیشتر برای ارائه رویکرد دوستانه و ابراز تمایل به‌منظور برقراری مناسبات بوده است. شاید بارزترین نمونه این نوع نامه‌ها، نامه شاه‌تهماسب به دولت عثمانی در سال ۱۵۶۷ق/ ۱۹۷۵م. برای تسلیت مرگ سلطان سلیمان، و تبریک و تهنیت جلوس سلطان دوم باشد که قمی در مورد آن می‌نویسد: «مدت هشت ماه تمام شاه خجسته فرجام اوقات صرف کتابت آن نموده، کتابت مذکور را موافق سلیقه خود به اتمام رسانیدند، و تمام تاجیکان ... نظم و نثر را به سمع انور می‌رسانیدند ... و آن مکتوب صداقت اسلوب در باب تهیه در طول هفتاد زرع بود» (قمی، ۱۳۵۹: ج ۱: ۴۷۸-۴۷۷).

شاه در این نامه ضمن تمجیدهای فراوان از سلاطین عثمانی، سلطان سلیمان و سلطان سلیم دوم، بخش مهمی از نامه‌اش را به روابط دوستانه و مسالمت‌آمیز میان طرفین اختصاص داد، و ضمن ابراز امیدواری به استحکام و استمرار این روابط، از سلطان سلیم تقاضای ادامه روابط دیپلماتیک و رفت‌وآمد سفرا میان دو کشور کرد (قمی، ۱۳۵۹: ج ۱: ۵۷۸-۵۲۵). به‌تقریب در بیشتر نامه‌های شاهان صفویان به دربار سلاطین کشورهای دیگر، به‌ویژه در قسمت‌های پایانی نامه، به روابط دوستانه و دیپلماتیک و استحکام و ادامه روابط دیپلماتیک و رفت‌وآمد سفرا دو کشور اشاره شده است (نوایی، ۱۳۵۰؛ نوایی، ۱۳۵۲؛ نوایی، ۱۳۶۰؛ قائم‌مقامی، ۱۳۴۸؛ تاج‌بخش، ۱۳۷۸). افزون‌بر این، در بررسی بخش مهمی از نامه‌ها و مکاتبات مناسباتی عصر صفویه به‌عنوان مهم‌ترین روش‌های ابزار دیپلماسی، یکی از الگوهای هدفمند و پرکاربرد، تأکید فراوان بر باورهای مذهبی-اسلامی و به‌خصوص مفاهیم شیعی است، زیرا در بیشتر نامه‌های ارسال‌شده به روش‌های مختلف، جوهری از مفاهیم اسلامی-شیعی در عمق متن مشاهده می‌شود. افزون‌بر این، در این دوره از نظر مذهبی، ارتقای تشیع به دین رسمی دولتی و در واقع درآمیختن عملی ایران و تشیع در قالب مذهبی-ایرانی به‌صورت درخشنده و پرمعنایی گونه‌ای از پشتوانه معنوی و دینی مفاهیم نامه‌ها بود. صفویان همواره ضمن تأکید بر وحدت مذهبی (تشیع دوازده‌امامی) به‌عنوان رکن اصلی قدرت و حاکمیت خود، به‌دنبال تبیین جلوه‌های ایدئولوژی اصلی حکومت خود بوده‌اند. استفاده وسیع از شعائر شیعه در مکتوبات با رویکردها و چارچوب‌های معینی در قالب آیات، روایات، شعر و نثر انجام می‌شد. به‌طور نمونه، آیات و روایاتی در خصوص تکریم و بزرگداشت مقام رسول خدا(ص) (نوایی، ۱۳۵۲: ج ۳: ۸۱)، از جمله

حدیث «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاً، فَهَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاً» (نوابی، ۱۳۵۰: ۴۲، ۲۲۰، ۴۶۱؛ نوابی، ۱۳۵۲: ج ۳: ۸۲) و آیه ۶۷ سوره مائده در تفسیر شیعه به حقانیت ائمه اشاره دارد (نوابی، ۱۳۵۰: ۲۱۹). اشعار متناسب و گفتارهای مکمل با مضامین مذهب شیعه، نیز از ارکان اصلی متن‌های فرستاده شده است که نشانه باورمندی دولت صفویه به مذهب شیعه بوده است (Mitchell, 2009: 79). در متن یکی از نامه‌ها شاه اسماعیل می‌نویسد: «... غرض کلی از ارتکاب امور فانیه دنیوی و تمشیت احکام صوری غیر اشاعت احکام شیعه طاهره و اذاعت آثار فرقیه ناجیه ... نبوده و نیست» (نوابی، ۱۳۶۰: ۴۹).

به نظر می‌رسد شاهان صفویه با بهره‌مندی از این الگو ضمن آشکار کردن انتظام فکری نویسندگان به منظور اشاعه نگرش‌ها و دیدگاه‌های جامعه شیعی، به‌نوعی به‌دنبال تثبیت معناگرایانه این اصل در نگره‌های بنیادین خود نیز بوده‌اند، که باید آن را در زمره چشم‌انداز اساسی و اصلی باورهای مذهبی حاکمیت صفوی تلقی کرد. در حقیقت، این اصل در اجرای سیاست داخلی صفویان به‌عنوان پایه‌ای مهم، سبب شد همسایگان، رقبا و حتی دشمنان افزون‌بر پذیرش اقتدار صفویان به‌عنوان حاکمیت مستقل، جلوه مذهبی آنان را نیز در مناسبات سیاسی با دقت و ظرافت بیشتری، همانند اصلی خدشه‌ناپذیر بپذیرند؛ و الگوها و مبانی مناسباتی خود را با آن همراه سازند (حسینی قمی، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۰۲). چنان‌که در بخشی از نامه شاه‌تهماسب در آستانه انعقاد پیمان صلح آماسیه خطاب به سلطان سلیمان نوشته شده است (Mitchell, 2009: 82): «... مثلاً اگر یکی از وزرای شما سگ شکاری شما را بی‌اذن براند، البته می‌پرسید که فلان سگ چه شد و از درگاه من که راند. گویند فلان ملازم، شما را خوش نمی‌آید و بر او غضب می‌کنید. ما سگ و غلام چهارده معصومیم و این را شرف روزگار خود می‌دانیم و غلامی ایشان را از سلطنت روی زمین بهتر می‌دانیم. غلامی ایشان دولت باقی است و سلطنت دنیا فانی» (نوابی، ۱۳۵۰: ۲۹۶).

با بررسی و تحلیل متن برخی نامه‌ها و مکاتبات درمی‌یابیم که خواسته‌ها و دیدگاه‌های لحاظ‌شده صفویان در تمامی نامه‌ها به معانی و مفاهیم اسلامی-شیعی شکل یکسانی نداشته است. اگرچه اصل موضوع در نظر شیوه‌ای تزلزل‌ناپذیر بوده است، به‌نظر می‌رسد در تقابل با شرایط موجود و پیش‌آمده حجم انتشار باورهای مذهبی را افزایش می‌دادند، یا دامنه آن را با ظرافت خاصی به‌صورت جزئی و محدودتری ارائه می‌کردند. این نکته را می‌توان از میزان موضوعاتی که در چندین صفحه با استنادات بازگوشده به‌دنبال متقاعد کردن طرف مقابل به دیدگاه‌های مذهبی خود، به این موضوع مهم اختصاص می‌دادند، مشاهده کرد (نوابی، ۱۳۵۰: ۲۳۷-۲۱۷؛ نوابی، ۱۳۵۲: ج ۱: ۲۰۸-۱۹۴). این در صورتی است که در مواردی نیز تنها به‌صورت گذرا، سطحی، و حتی در حد اشاره به گفتاری مختصر به موضوع مفاهیم مذهبی بسنده

کرده‌اند که گونه‌ای رعایت شرایط سیاسی-اجتماعی در آن لحاظ شده است (نویس، ۱۳۵۲: ج ۱: ۳۱).

به‌طور کلی، نامه به‌عنوان یک اصل ارتباطی همیشه جایگاه خاصی در مناسبات خارجی صفویان داشت، و از ابزارهای مهم دیپلماسی در این دوره بود که کارکرد مثبتی در روابط دیپلماتیک صفویان با دولت‌های خارجی داشت. در برخی مواقع، به‌ویژه در ارتباط با دولت‌های اروپایی، تأثیرگذاری بیشتری داشت. البته این به معنای آن نیست که این نامه‌ها در روابط دشمنان همسایه به‌ویژه ازبکان و عثمانی، تأثیرگذار نبوده است. شمار نامه‌هایی که شاهان صفوی به‌ویژه شاه اسماعیل، شاه تهماسب و شاه‌عباس اول به عثمانی و ازبکان فرستادند، و در آن با استفاده از دیپلماسی، مقاصد و خواسته‌های خود را بر آنها تحمیل کردند، نشان می‌دهد که در رابطه با همسایگان خارجی، نامه‌نگاری تأثیرگذاری مثبت خود را در فرایند تمدنی دولت صفویه داشت.

۳.۲. انعقاد پیمان‌ها و قراردادهای سیاسی و تجاری

صفویان در طول دوره فرمانروایی‌شان، پیمان‌ها و قراردادهای سیاسی و تجاری زیادی را با دولت‌های خارجی منعقد کردند. آنها از این پیمان‌ها و قراردادهای، به‌عنوان ابزار دیپلماسی برای پیشبرد سیاست خارجی خود استفاده می‌کردند. عمید زنجانی بیان می‌کند که مبادله‌نامه، قرارداد و صلح‌نامه، اصطلاحاتی هستند که در عصر صفویه، رایج بودند که منظور از آن عقد پیمان صفویان با دیگر کشورها بوده است. از نظر اصطلاح فقهی، میان عهد (عقد) و قرارداد، تفاوت وجود دارد، از نظر حقوق اسلامی هر قراردادی الزام‌آور نیست و تعهدی ایجاد نمی‌کند، درحالی‌که عقد در اصل برای ایجاد تعهد واقع می‌شود (۱۳۷۹: ۵)؛ بنابراین هر قراردادی را نمی‌توان عقد دانست. قرارداد عبارت است از توافق دو یا چند طرف صلاحیت‌دار، در موردی خاص که اثر حقوقی نیز دارد. این توافق می‌تواند در موضوعات مختلف و به‌منظور شناسایی میان دو یا چند صاحب حق و تابع حقوق بین‌الملل منعقد شود. اصطلاح معاهده به قرار بین‌المللی اطلاق می‌شود که به‌صورت کتبی، بین کشورها منعقد می‌شود (سجادی، ۱۳۸۳: ۹۸-۹۷). فرایند به‌وجود آمدن یک معاهده شامل مذاکره، امضا، تصویب، مبادله تصویب‌نامه، انتشار، اعلان و اجراست (پیتر و آلتون، ۱۹۸۲: ۱۷۴-۱۷۲). بیشتر این قراردادها و معاهده‌های صفویان با دولت عثمانی و برخی دولت‌های اروپایی بوده است. قراردادهای صفویان با عثمانی پیرامون محور مسائل سیاسی بوده است، و با اروپایی‌ها بیشتر پیرامون محور تجارت بوده است.

طی این دوره، صفویان دو جهت‌گیری متفاوت در سیاست خارجی داشتند که این امر بیانگر تغییرات مرحله‌ای در رفتار سیاست خارجی بود. وجود دشمنی مشترک به نام دولت

عثمانی میان صفویان و دولت‌های اروپایی درگیر جنگ با عثمانی، موجبات ارتباط نزدیک سیاسی میان ایران و برخی از کشورهای اروپایی را فراهم ساخت؛ و به‌منظور شکست دادن و منزوی ساختن دولت عثمانی، از دوره شاه اسماعیل تا پیش از معاهده زهاب، صفویان راهبرد و جهت‌گیری اتحاد و ائتلاف را اتخاذ کردند (بیگدلی، ۱۳۸۵: ۱۶). این جهت‌گیری در دوره شاه‌عباس اول به اوج خود رسید؛ و وی هیأت‌های دیپلماتیک بسیاری را بدین‌منظور به کشورهای مختلف اروپایی فرستاد، اما این اتحاد هیچ‌گاه صورت عملی به خود نگرفت. مسافت زیاد میان ایران و اروپا، ناهماهنگی طرفین در نبرد همزمان با عثمانی، اختلافات میان دولت‌های اروپایی درگیر با عثمانی و ناهماهنگی آنها در جنگ با عثمانی، وفادار نبودن به عهد دولت‌های اروپایی در نبرد با عثمانی، انعقاد قراردادهای صلح جداگانه با عثمانی، وعده‌های توخالی اروپایی‌ها به ایران، و عمل اروپایی‌ها براساس منافع و مصالح خود، از مهم‌ترین دلایل به ثمر نرسیدن اتحاد نظامی میان صفویان و اروپایی‌ها علیه عثمانی بود (خواجگی‌اصفهانی، ۱۳۶۸: ۲۵۰؛ واله‌اصفهانی، ۱۳۷۲: ۲۵۸). با انعقاد معاهده صلح زهاب در ۱۰۴۹/ق ۱۶۳۹م. میان صفویان و عثمانی، دولت صفویه جهت‌گیری سیاست خارجی خود را تغییر داد؛ و راهبرد و جهت‌گیری بی‌طرفی را در منازعات میان دولت عثمانی و کشورهای اروپایی به‌کار بست (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۶۶). در واقع، دولتمردان صفویه ناامید از اروپایی‌ها، رویکرد واگرایانه‌ای را در مسئله عثمانی و اروپایی‌ها اتخاذ کردند که تا سقوط صفویان ادامه یافت. دولت صفویه، این جهت‌گیری را با آگاهی و درک کامل تحولات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای (جهانی) در پیش گرفتن سیاستی عقلایی، اختیار کرد؛ و به هیچ‌یک از پیشنهادها و درخواست‌های مکرر دولت‌های اروپایی مبنی بر اتحاد سیاسی-نظامی علیه دولت عثمانی پاسخ مثبت ندادند. از مهم‌ترین دلایل اتخاذ این جهت‌گیری، بی‌اعتمادی صفویان به اروپایی‌ها براساس تجربه‌های تاریخی خود، پایبندی صفویان به معاهده زهاب (Tucker, 2012: 85)، روابط دوستانه و مسالمت‌آمیز با دولت عثمانی، ضعف سپاه و قوای نظامی ایران در این برهه زمانی بود (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۱۶۶).

صفویان با عقد قراردادهای سیاسی با دولت عثمانی مانند آماسیه، استانبول اول و دوم و زهاب، از این رهگذر افزون‌بر حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور و تثبیت مرزهای سیاسی و جغرافیایی خود، امنیت کشور را نیز تأمین کردند؛ و از اقدامات تهاجمی ویران‌گر و بروز خسارت‌های فراوان جلوگیری به‌عمل آوردند. همچنین با امضای معاهده‌ها و قراردادهای تجاری با اروپایی‌ها به‌ویژه با شرکت‌های تجاری اروپایی، توانستند موجبات رونق و شکوفایی اقتصادی کشور را فراهم سازند، و به مناسبات اقتصادی جهانی بپیوندند. نکته شایان توجه در قراردادهای صفویان با دول خارجی به‌ویژه با دولت عثمانی، عمل به التزام پیمان‌های سیاسی یا همان «وفای به عهد» بود که از تکالیف مهم اسلامی به‌شمار می‌آید. دولت صفوی به‌ویژه به

قراردادهای صلح آماسیه و زهاب به طور کامل پایبند بود، هیچ‌گاه نقض عهد نکرد، و همواره اصل دیپلماسی را که عبارت از روابط مسالمت‌آمیز و دوستانه پس از عقد قرارداد بود، رعایت می‌کرد. عملکرد شاهان صفوی پس از معاهده زهاب، و مقاومت در برابر پیشنهادهای اروپایی‌ها مبنی بر نقض عهد، و تشکیل اتحادیه نظامی با ایران علیه عثمانی (اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری ونیز از دوره ایلخانان تا عصر صفوی، ۱۳۵۲: ۲)، مؤید این نظر است. وجود عهدنامه صلح زهاب و الزام دینی، اخلاقی و سیاسی برای پایبندی به این معاهده، واقعیتی بود که در مذاکرات مختلف میان هیأت‌های دیپلماتیک اروپا و دولت ایران از سوی دولت‌مردان صفوی به اروپایی‌ها گوشزد می‌شد (صادقی، ۱۳۸۳: ۵۸۰). کمپفر در مورد پایبندی شاه‌سلیمان به قرارداد زهاب می‌نویسد: «پایبندی او به تعهدات و قراردادهای مملکتی با آنچه گفتیم مطابقت دارد. وی به هیچ‌وجه به سابقه از قول و قرار عدول نمی‌کند» (کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۸). سانسون نیز در مورد پایبندی ایران به صلح با عثمانی و پاسخ شیخ علیخان زنگنه، وزیر شاه‌سلیمان به نمایندگان دولت‌های اروپایی نوشته است: «... شاه ایران نقض عهد و پیمان‌شکنی‌ها را افتخار نمی‌داند، و رفتار ناشایست ترک‌ها را تلافی نمی‌کند، و نقض عهد و پیمان‌شکنی را برای ترک‌ها می‌گذارد، و از آن تقلید نمی‌کند» (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۷۴-۱۷۲؛ کارری، ۱۳۴۸: ۱۱۰).

۳.۳. پذیرش هیأت‌های نمایندگی

ورود هیأت دیپلماتیک کشورهای خارجی به دربار صفوی، از مباحث مهم دیپلماسی است. این هیأت‌ها که با اهداف کسب منافع سیاسی و تجاری و گاهی مذهبی به ایران می‌آمدند، در مورد مسائل مهم و گوناگون با دولتمردان صفوی به گفت‌وگو و مذاکره می‌نشستند. نظام‌مندی این تشکیلات در عصر صفویه خود نمونه‌ای از توسعه تمدنی در این دوره است. تشریفات دیپلماتیک جزء جدایی‌ناپذیر و ضرورت وجودی دیپلماسی است. در واقع دیپلماسی بدون تشریفات کارایی ندارد، و تشریفات بر جنبه‌های مختلف فعالیت‌های دیپلماتیک سایه افکننده است (آقایی، ۱۳۸۷: ۳۵۸). مراسم استقبال از سفرا و نمایندگان خارجی، تأمین تمامی هزینه‌های آنها و اختصاص دادن منازلی به‌عنوان اقامتگاه آنان، دیدار و گفت‌وگوی شاه با سفرا در مجلسی باشکوه به نام باریابی در کاخ‌های مجلل صفویان، دعوت آنان به جشن‌ها و برگزاری مهمانی برای آنان، اعطای خلعت و هدایا به سفرا، همه طبق قاعده و ضوابط مشخصی صورت می‌گرفت که نشان از تشکیلات قاعده‌مند صفویان در این زمینه دارد (صادقی، ۱۳۸۳: ۵۷۹-۵۷۸)، که الگویی برای حکومت‌های ایرانی پس از صفویان، به‌ویژه دولت قاجاریه بود. براساس چنین استدلالی، می‌توان ادعا کرد که دیپلماسی نقش بسزایی در مناسبات خارجی صفویان با

کشورهای خارجی در مسیر توسعه تمدنی اسلامی داشت، و به دولت صفوی در پیشبرد اهداف سیاست خارجی خود کمک شایانی کرد.

۴. تحلیل چرایی ساختار تمدنی دیپلماسی در مناسبات خارجی

تا پیش از پیدایش سوداگری، ارتباط جوامع مختلف بیشتر از راه جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها یا تجارت از مسیرهای زمینی برقرار می‌شد. از آنجایی که جوامع انسانی متکی به اقتصاد طبیعی بودند، و هر جامعه‌ای مایحتاج خود را تأمین می‌کرد، و بیشتر جوامع از نظر اقتصادی خودکفا بودند، در نتیجه تأثیر جوامع بر یکدیگر بسیار ضعیف و کم بود. پیدایش و گسترش سوداگری و پیدایش پدیده انحصارهای تجاری، و به دنبال آن شرکت‌های بزرگ، سوداگری اقتصادی و تجارت کشورهای دیگر را تحت تأثیر قرار داد. پس از آن، با ایجاد تحول در اقتصاد و تجارت، سیاست نیز دگرگون شد؛ و به نوبه خود دگرگونی‌های سیاسی و اقتصادی به تدریج دگرگونی‌های اجتماعی را نیز به همراه داشت. با این حال، این تغییرات همزمان نبود، بلکه در به وجود آمدن تغییرات، تقدم و تأخر زمانی مشاهده می‌شود، گرچه از نظر منطقی این تغییرات متقارن هستند (ثقفی خراسانی، ۱۳۷۵: ۹۱).

در تحلیل جامعه‌شناختی جوامع ایران در این برهه زمانی سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی، توسعه تاریخ این جوامع، اساس عملکرد ساختار دولت را تبیین می‌کند که با واژه استبداد تعریف می‌شود، به ماهیت خودسرانه قدرت سیاسی اشاره دارد، و با روابط ذاتی مرکزیت سیاسی و اقتصادی حفظ و بازتولید می‌شود. این عنصر سیاست، بنیاد قانونی همه گونه‌های مناسبات خارجی و داخلی است که نیروهای خارجی اعم از دولت‌ها یا قبیله‌های همسایه جزء عامل مهم تمرکززدایی بشمار می‌آیند. تهاجم‌های خارجی با انگیزه سرزمین‌گشایی، و دسترسی به مزارع جدید یا تنها برای غارت و چپاول زمانی به پیروزی می‌رسید که قدرت نظامی و منابع مالی این دولت‌ها کاهش پیدا می‌کرد، اما آثار مرکز‌گریز عوامل داخلی و خارجی بر ساختار متمرکز دولت‌ها گذرا و کوتاه‌مدت بود. صفویان خود پیروزمندانی بودند که دولت متمرکز خود را تأسیس کردند، و راه را برای گرایش‌های مرکزیت‌گرای ناشی از نیاز به استحکام قدرت پس از پیروزی‌های نظامی گشودند (ولی، ۱۳۸۰: ۱۷۲).

آنچه بر روابط خارجی دولت‌ها در سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی سیطره داشت، در پرتو نظریه‌ای تحلیل می‌شود، که اکنون واقع‌گرایی سنتی نامیده می‌شود. با وجود این محدودیت‌ها یا نداشتن علم کافی در خصوص ماهیت موضوع دیپلماسی جهانی به شکل امروزی، به نظر می‌رسد آنها از تأثیر دیپلماسی فعال در رسیدن به برخی اهداف مستقیم یا غیر آن آگاهی داشتند. در عصر صفویه به منظور دستیابی به اهداف سیاست خارجی یعنی افزایش

قدرت صفویان در منطقه و فرامنطقه، و به‌ویژه برتری بر دشمنان خطرناک، با تمهیدات شاهان صفوی، تعارضات درونی نظام سیاسی ایران به‌طور موقت کاهش یافت، و دولت بوروکراتیک به بیان ایزنشتاد، در سده هفدهم هجری شکل گرفت که تا سقوط صفویه ادامه داشت. صفویان ناچار بودند برای حفظ و حراست از قالب سیاسی که در جغرافیایی ایران شکل داده بودند، با مشکلات ریشه‌ای و بلندمدت در رویارویی با همسایگان دست‌وپنجه نرم کنند. رویدادهای تاریخی این دوره نشان می‌دهند، که ماهیت این رویارویی در مواقعی به شکل جنگ و منازعه، صلح و سیاست، تنش‌زدایی و دیپلماسی مهم‌ترین الگوهای روابط خارجی منطقه‌ای صفویان را بروز می‌داد. بنابراین به‌نظر می‌رسد، در مواقع متعددی شاهان صفوی ضمن تلاش برای بهره‌گیری از توانایی نظامی به‌منظور حفظ و حراست از داشته‌های خود، از الگویی سیاسی نیز استفاده می‌کردند. راهبرد بی‌طرفی شناخته‌ترین موضع و جهت‌گیری در سیاست خارجی صفویه است. این نوع جهت‌گیری بی‌طرفی پایدار است که دولت صفوی پس از معاهده زهاب، برای تأمین منافع و اهداف سیاست خارجی خود، انتخاب کرد؛ و در اجرای آن نیز با موفقیت عمل کرد. در همین دوره، روابط تجاری گسترده‌ای با دولت‌ها در نظام جهانی از جمله پرتغال، هلند و انگلستان ایجاد شد که در این روابط تراز پرداخت‌ها اگر به نفع ایران نبود، به زیان آن هم نبود. در واقع، می‌توان گفت که روابط متقابل جریان داشت (Foran, 1989: 99). یکی دیگر از اهداف کلان صفویان، تأمین امنیت خارجی (برون‌مرزی) بود. دولت صفوی با تأمین امنیت داخلی و استفاده از شیوه‌های جنگ برای حفظ قلمرو و دفاع از مناطق زیر تصرف و یا صیانت مملکت (واله‌صفهانی، ۱۳۷۲: ۵۹۶)، افزایش قدرت و توانایی نظامی و دیپلماسی توانست امنیت سیاسی و اقتصادی کشور را تأمین کند. با این حال، امنیت برون‌مرزی صفویان متأثر از شرایط داخلی کشور بود، اما به‌طور کلی صفویان در تأمین امنیت برون‌مرزی موفق بودند.

الگوی ارتباطی که در قالب پذیرش هیأت‌های نمایندگی، اعزام سفیر و نامه‌های سیاسی شکل می‌گرفت، از راهکارهای اساسی برای رسیدن به این هدف و مقصود بود. با تحلیل متن نامه‌های متعددی که از این دوره برجای مانده است، می‌توان به این باور رسید که صفویان در عرصه دیپلماسی از الگوی پرتحرک و تأثیرگذار بهره می‌گرفتند. متولی می‌نویسد که «در کنار این نکات مفهومی، به این رویکرد اثرگذار نیز پرداخته شد که به‌رغم پایداری و تعصب صفویان بر عناصر کلیدی و اصولی در مناسبات برون‌مرزی، آنها به اقتضای شرایط پیش‌آمده گونه‌ای سیاست تاکتیک‌پذیر را نیز در فرا روی خود لحاظ می‌کردند، و در مواقعی به شکل ظریفی ضمن اشاره به اصول اصلی، راه را برای ایجاد تعامل و گفتگوی متقابل با همسایگان

فراهم می‌ساختند. بنابراین سیاست مناسباتی آنها ضمن تأکید بر اصول در مواقع مقتضی از انعطاف‌پذیری نیز بهره می‌برد» (متولی، ۱۳۹۵: ۲۱۳).

در سده دوم حاکمیت صفویان، یعنی از زمان تثبیت سلطنت شاه‌عباس اول تا فروپاشی سلسله صفوی، روابط تجاری و سیاسی با کشورهای دیگر گسترش یافت، و امنیت و آرامش به‌وجودآمده در کشور موجب تقویت روابط تجاری و سیاسی در داخل و خارج کشور شد؛ (فوران، ۱۳۷۷: ۴۶) و به باور برخی تحلیل‌گران، شکوفایی سیاسی ایران را در پی آورد. تمهیدات شاه‌عباس اول در مقابل شرایط مناسبی که برای توسعه تمدنی فراهم آورد، در ترکیب با عوامل دیگر موجب شکل‌گیری روندهایی در امپراتوری صفویه شد، زیرا ویژگی ساخت امپراتوری است که با افزایش قدرت در ساخت متمرکز تمدن توسعه می‌یابد. هرچند در اواخر حکومت صفویه با افزایش تعارض‌ها در درون آن و ازهم‌پاشیدگی آن تمدن، رو به زوال گذاشت و سقوط آن را در ربع اول قرن هجدهم هجری به‌همراه داشت (سیوری، ۱۳۸۲: ۲۰۳).

در نظریه واقع‌گرایان سنتی، آنان نگاه خود را اغلب روی نقش قدرت‌های بزرگ در صحنه جهان متمرکز می‌ساختند، و بر نقش دولت در سیاست جهان تأکید می‌کردند (Wolfers, 1951). اگرچه بر اساس این نظریه، ایران و به‌خصوص دولت صفویه، جزء قدرت‌های بزرگ در عرصه بین‌المللی آن زمان بشمار می‌آیند، رویکرد این نظریه مبتنی بر جایگاه محوری قدرت‌های بزرگ در سیاست بین‌المللی، نمایان‌گر انواع فرض‌ها و ایستارهای کلیشه‌ای و برخاسته از تاریخ و فرهنگ سیاسی غرب است. در نتیجه، اگر قدرت و توان نظام‌بخش دچار تزلزل شود، نظام از هم می‌پاشد؛ که این به نوبه خود بی‌ثباتی نظام بین‌المللی را در پی دارد و یا برعکس آن نیز امکان‌پذیر است (Dunn, 1996: 213).

۵. نتیجه

برای آزمون فرضیه پژوهش براساس رویکرد تاریخی، شواهد موجود در اسناد آن دوره شامل نامه‌های رسمی به‌عنوان وسیله‌ای ارتباطی در مناسبات خارجی صفویان بررسی شدند. در برخی مواقع به‌ویژه در ارتباط با دولت‌های اروپایی، مبادله نامه تأثیر بیشتری داشت. البته این مکاتبات در روابط دشمنان همسایه نیز تأثیرگذار بود. شمار نامه‌هایی که شاهان صفوی به رهبران عثمانی و ازبکان فرستادند، و در آن با استفاده از دیپلماسی، مقاصد و خواسته‌های خود را بر آنها تحمیل کردند، نشان می‌دهد که در رابطه با همسایگان خارجی، نامه‌ها تأثیرگذاری مثبت خود را در فرایند تمدنی دولت صفویه داشتند. دیپلماسی به‌عنوان مهم‌ترین ابزار برای رسیدن به اهداف کلان در حوزه سیاست خارجی دولت صفوی در نظر گرفته شد. صفویان به این ابزار بیش از ابزارهای دیگر اهمیت می‌دادند؛ و حتی در روند بهره‌گیری از دیگر ابزارها، از

آن نیز استفاده می‌کردند، زیرا مبانی سیاست خارجی صفویان در بُعد منطقه‌ای توسعه مناسبات براساس عوامل جنگ و صلح، اتحاد و تعامل با همسایگان به‌منظور حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور، حفظ مرزهای سنتی و تاریخی و جلوگیری از تجاوز و توسعه‌طلبی همسایگان بود. افزون‌بر این، مبانی سیاست خارجی صفویان در بُعد فرامنطقه‌ای (جهانی) در جست‌وجوی هم‌پیمانان بین‌المللی برای کسب قدرت بیشتر در منطقه به‌ویژه علیه امپراتوری عثمانی، گسترش تجارت به‌منظور کسب ثروت و رفاه اقتصادی کشور، و حفظ روابط دیپلماتیک و دوستانه با دولت‌های اروپایی بود، که به‌عنوان چارچوب‌های کمابیش پایدار در بطن روش‌های ابزار دیپلماسی خودنمایی می‌کنند.

گفتنی است در دوره حکومت شاهان صفوی، به تناسب برخی از این الگوها تداوم یافت، و برخی دیگر نیز تحول پیدا کردند. دولت صفویه در طول حاکمیت بلندمدت خود به‌عنوان بازیگر عمده سیاست منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ظاهر شد؛ و در عمل در سیاست‌های جهانی آن زمان نقش ایفا کرد. این دولت، مبانی و الگوهایی از سیاست خارجی را در ایران بنیان نهاد که به‌عنوان پایه و زیربنایی برای دوره‌های بعد، تا سده‌ها دوام پیدا کرد، و به‌تبع موجب توسعه تمدنی صفویه شد. به‌طور کلی، شکل‌گیری حکومت صفویه را در مقایسه با دوره‌های تاریخی پیش از آن باید یک نقطه گسست و نقطه شروعی برای موجودیت یک جامعه تمدنی جدید تلقی کرد، زیرا توانستند نظم به‌طور نسبی پایداری را در عرصه‌های داخلی و خارجی ایران برقرار کنند. البته در عصر صفویه، پس از شاه‌عباس اول، تعارض‌ها هم در بُعد افقی و هم عمودی رو به فزونی گذاشت، و موجب سقوط حکومت صفوی، و به‌تبع آن توقف و زوال توسعه تمدنی صفویه شد.

بیانیه نبود تعارض منافع نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

۱. آقایی، سید داود. (۱۳۸۷) *آداب دیپلماسی و فنون مذاکره*. تهران: دانشگاه تهران.
۲. آلاءپوش، علی؛ علیرضا توتونچیان. (۱۳۷۲) *دیپلمات و دیپلماسی*. تهران: وزارت امور خارجه.
۳. بیگدلی، علی. (۱۳۸۵) «روابط خارجی ایران عصر صفوی»، *زمانه*، ۵۰: ۲۲-۱۳. در: <http://ensani.ir/fa/article/11405>
۴. تاج‌بخش، احمد. (۱۳۷۸) *تاریخ صفویه*. شیراز: نوید شیراز.

۵. ثقفی خراسانی، علیرضا. (۱۳۷۵) سیر تحولات استعمار در ایران. مشهد: نیکا.
۶. حق شناس کمیاب، سیدعلی. (۱۳۹۰) مبانی دیپلماسی و آداب دیپلماتیک. تهران: سنا.
۷. خالدی، انور. (۱۳۹۳) ساختار سیاست خارجی صفویان، پایان نامه دکترای تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه تهران، تهران.
۸. خواجگی اصفهانی، محمد معصوم. (۱۳۶۸) خلاصه السیر. تهران: علمی.
۹. ذوالعین، پرویز. (۱۳۷۹) حقوق دیپلماتیک. تهران: وزارت امور خارجه.
۱۰. روشنی زعفرانلو، قدرت الله؛ ایرج انور، به کوشش. (۱۳۵۲) اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری ونیز از دوره ایلخانان تا عصر صفوی. تهران: دانشگاه تهران.
۱۱. سانسون، مارتین. (۱۳۴۶) سفرنامه سانسون، ترجمه تقی تفضلی. تهران: ابن سینا.
۱۲. سجادی، سید عبدالقیوم. (۱۳۸۳) دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام. قم: بوستان کتاب.
۱۳. سیف زاده، سید حسین. (۱۳۸۵) اصول روابط بین الملل الف و ب. تهران: میزان.
۱۴. سیمبر، رضا؛ ارسلان قربانی. (۱۳۸۷) روابط بین الملل و دیپلماسی صلح در نظام متحول جهانی. تهران: سمت.
۱۵. سیوری، راجر. (۱۳۸۲) تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی، ترجمه عباسقلی غفاری فرد و محمدباقر آرام. تهران: امیرکبیر.
۱۶. شاردن، ژان. (۱۳۴۵). سفرنامه، ترجمه محمد عباسی. تهران: امیرکبیر، ج ۳، ۴، ۷ و ۸.
۱۷. شفیع، نوز؛ روح الله زمانیان. (۱۳۹۰) «مفهوم سیاست خارجی از دیدگاه نظریه‌ها (واقع گرایی، لیبرالیسم و سازه‌نگاری)»، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصاد، ۲۸۵: ۱۲۹-۱۱۴، در: <https://www.magiran.com/paper/947316>
۱۸. صادقی، مقصودعلی. (۱۳۸۳) «چالش‌های ایران و اروپا بر سر مسئله عثمانی»، مجموعه مقالات همایش صفویه در گستره تاریخ ایران زمین، به اهتمام مقصودعلی صادقی. تبریز: ستوده.
۱۹. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۱) تاریخ ادبیات در ایران. تهران: فردوس.
۲۰. عامری، هوشنگ. (۱۳۷۷) اصول روابط بین الملل. تهران: آگه.
۲۱. عمیدزنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۹) فقه سیاسی حقوق تعهدات بین المللی و دیپلماسی در اسلام. تهران: سمت.
۲۲. فوران، جان. (۱۳۷۷). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران: از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۱۷۹۹ شمسی تا انقلاب، ترجمه احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۲۳. قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۴۸) یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلابریان تا پهلوی. تهران: چاپخانه ارتش.
۲۴. قزوینی، ابوالحسن. (۱۳۶۷) فوئندالصفویه، تصحیح مریم میراحمدی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۲۵. قمی، احمدبن شرف‌الدین. (۱۳۵۹) خلاصه‌التواریخ، تصحیح احسان اشراقی. تهران: دانشگاه تهران، ج ۱.
۲۶. قوام، سید عبدالعلی. (۱۳۸۹) روابط بین الملل نظریه‌ها و رویکردها. تهران: سمت.
۲۷. کارری، جملی. (۱۳۴۸) سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
۲۸. کاظمی، علی اصغر. (۱۳۷۲) روابط بین الملل در تئوری و در عمل. تهران: قومس.
۲۹. کشاورز، زهراسادات و دیگران. (۱۳۹۶) «تبیین و تحلیل نقش طبقات اجتماعی در فرآیند تمدنی دولت صفویه»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۷، ۳۴: ۱۶۷-۱۳۹،

۳۰. کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳) *سفرنامه*، ترجمه کیکاوس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
۳۱. متولی، عبدالله. (۱۳۹۱) «بازتاب رویکردهای مذهبی در مراسلات عصر صفوی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، ۴، ۱۲: ۱۶۹-۱۹۱. در: <http://journal.pte.ac.ir/article-1-239-en.html>
۳۲. ———. (۱۳۹۵) «الگوها و مفاهیم تاثیرگذار در حوزه مناسباتی عصر صفوی با تکیه بر متن مکاتبات»، *تاریخ اسلام و ایران*، ۲۶، ۲۹: ۱۸۷-۲۱۵، <DOI: 10.22051/hii.2016.2225>
۳۳. مشیرزاده، حمیرا. (۱۳۸۹) تحول در نظریه‌های روابط بین الملل. تهران: سمت، ج ۵.
۳۴. ممتحن‌الدوله شقاقی، مهدی‌خان. (۱۳۷۹) *مآثر مهدیه*. تهران: وزارت امور خارجه.
۳۵. مورگنتا، هانس جی. (۱۳۷۴) *سیاست میان ملت‌ها*، ترجمه حمیرا مشیرزاده. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۳۶. نوایی، عبدالحسین. (۱۳۵۰) *شاه‌طهماسب صفوی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۷. ———. (۱۳۵۲) *شاه‌عباس مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۸. ———. (۱۳۶۰) *شاه‌اسماعیل، اسناد و مکاتبات تاریخی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۹. واتسون، آدام. (۱۳۸۵) *دیپلماسی (گفتگو میان دولت‌ها)*، ترجمه سیدداود آقایی و لیلی گل‌افشان. تهران: نسل نیکان.
۴۰. واله‌اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۷۲) *خلد برین، تصحیح میرهاشم محدث*. تهران: موقوفات افشار.
۴۱. ولی، عباس. (۱۳۸۰) *ایران پیش از سرمایه‌داری*، ترجمه حسن شمس‌آوری. تهران: نشر مرکز.
۴۲. هوشنگ‌مهدوی، عبدالرضا. (۱۳۶۴) *تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم*. تهران: امیرکبیر.

ب) انگلیسی

43. Barston, Ronald P. (2006) *Modern Diplomacy*. London: Pearson Education.
44. Bull, Hedley. (1972) *The Theory of International Politics, 1919–1969*. Oxford: Oxford University Press.
45. Dougherty, James E.; and Pfaltzgraff, Robert. (2001) *Contending Theories of International Relations*, New York: Harper and Row.
46. Dunn, David H, ed. (1996) *Diplomacy at the Highest Level: The Evolution of International Summitry*. New York: St. Martin's Press.
47. Dunne, Tim. (2001) "Liberalism," in John Baylis, Steve Smith, and Patricia Owens, eds. *The Globalization of World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
48. Foran, John F. (1989) "The Making of an External Arena: Iran's Place in the World-System, 1500-1722," *Review (Fernand Braudel Center)* 12, 1: 71-119. Available at: <http://www.jstor.org/stable/40241117> (Accessed 10 June 2019).
49. Frieden, Jeffrey A.; and David Lake. (2000) *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. New York: St. Martin's Press.
50. Gilpin, Robert. (2001) *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton: Princeton University Press.
51. Goldstein, Joshua; and Jon Pevehouse. (2006) *International Relations*. New York: Longman.
52. Mitchell, Colin P. (2009) *The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric*. London: I. B. Tauris.

53. Steensgaard, Niels. (1974) *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
54. Tucker, Ernest. (2012) "From Rhetoric of War to Realities of Peace: The Evolution of Ottoman-Iranian Diplomacy through the Safavid Era," in Willem Floor and Edmund Herzig, eds. *Iran and the World in the Safavid Age*. London and New York: I. B. Tauris.
55. Wendt, Alexander. (1992, Spring) "Anarchy is What States make of it: The Social Construction of Power Politics," *International Organization* 46, 2: 391-425. Available at: <https://www.jstor.org/stable/2706858> (Accessed 5 May 2020).
56. Wolfers, Arnold. (1951) "The Pole of Power and the Pole of Indifference," *World Politics* 4, 1: 39-63, <DOI:10.2307/2008900>.

